

UDC 94(4):94(5)

**INFORMATION OF ‘TARIKH AL-BAB WA-SHARWAN’
ABOUT THE ALANS AND ITS AUTHENTICITY**

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

D. Radivilov

PhD (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

radivilovda@ukr.net

Up to now the Arab sources have not been sufficiently attracted to cover the history of the Alans of the Caucasus. Quite common is the opinion that this Iranian-speaking community in the Middle Ages lived in the Caucasus only in its central part. However, the involvement of Muslim sources allows to a certain degree to change the established stereotypes. Among them, the information of the Arabic-language work ‘Tarikh al-Bab wa-Sharwan’ should be highlighted. This work was published and translated into English and Russian by V. F. Minorsky. In its final version, the first part of the chronicle is dedicated to the rulers of Sharwan, and the second – to the rulers of al-Bab. Both of them contain several references to the Alans, that need an explanation.

Thus, the earliest information on Alans is contained in the fragment that is dated between the years 851 and 856. It is a question of the campaign of the Muslim commander Bugha against the Alans and Khazars, whom he defeated and taxed the *jizya*. As is known, *jizya* is a tax that the Muslims imposed on the *ahl al-dhimma* (in particular, monotheists). However, it is well known that the Alans of the Central Ciscaucasia became Christians only at the beginning of the 10th century, and before that they were pagans. All this makes us think that in this case we are talking about the temporary capture by Muslims of Southern Dagestan, where Monophysite Christianity took root already in the 7th century. As for the name ‘Alans’, it is quite possible that these are the local Maskuts, sometimes called Alans.

In addition, A. P. Novoseltsev, relying on the data of ‘The History of al-Bab and Sharwan’, believed that the first direct contacts between the Rus’ian people and North Caucasian Alans could be established in 1030–1032 in the Eastern Caucasus. However, in two parts of the chronicle, the descriptions of the events of 1030–1032 are very different, which casts great doubt on the assertion of such contacts. A. P. Novoseltsev relied only on the data of the second part of this chronicle, devoted to Darband, where only one campaign is reported. But he did not use the data of the first part devoted to Sharwan, where both of the two campaigns are reported, in one of which the Saririans were the allies of the Alans.

Thus, ‘Tarikh al-Bab wa-Sharwan’ can be considered to some extent a valuable source, which describes the events in the Eastern Caucasus, in which the Alans took direct part.

Keywords: Alans, Rus’ian people, Khazars, *Tarikh al-Bab wa-Sharwan*, Darband, Sharwan, Caliphate

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

СВІДЧЕННЯ “ТАРІХ АЛ-БАБ ВА-ШИРВАН” ПРО АЛАНІВ ТА ЇХНЯ ДОСТОВІРНІСТЬ

На сьогодні ще не достатньою мірою були залучені арабські джерела для висвітлення історії аланів Кавказу, іраномовної людності, яка, на думку більшості дослідників, у добу Середньовіччя проживала на Кавказі лише в Центральному Передкавказзі. Таку інформацію дають в основному християнські джерела. Проте залучення мусульманських джерел дає змогу певною мірою змінити усталені стереотипи щодо середньовічних аланів. Серед них варто особливо виділити інформацію з анонімного арабомовного твору “Таріх ал-Баб ва-Ширван”.

Хроніка “Таріх ал-Баб ва-Ширван” (або “Таріх Баб ал-Абваб”), укладена, ймовірно, у Дербенді наприкінці XI – на початку XII ст., вважається загубленою, однак уривки з неї, присвячені історії Ширвану і Дербенда, збереглися у складі компілятивного твору турецького історика Ахмада б. Лютфуллаха Мюнеджжим-баші (пом. 1702 р.) “Саха’іф ал-ахбар фі ат-таріх” (також відомого під назвою “Джамі‘ ад-дувал”). Ахмед Недім переклав арабомовний твір Мюнеджжим-баші турецькою, проте, на переконання В. Ф. Мінорського, за повнотою викладу переклад дещо поступається оригіналові – це, зокрема, стосується розділів книги, присвячених Ширвану й Дербенду. Кілька рукописів твору Мюнеджжим-баші

“Саха’іф ал-ахбар...”, з уривками втраченої “Таріх ал-Баб ва-Ширван” у його складі, збереглися в Туреччині. Станом на 1951 р. В. Ф. Мінорському було відомо про існування п’ятьох рукописів “Саха’іф ал-ахбар...” (дослідник дав їм буквені позначення: А, Б, В, Г, Д), з яких для публікації тексту “Таріх ал-Баб ва-Ширван” він використав фотокопії відповідних місць із рукописів (А) і (Б), де (А) становить список 1704 р., ймовірно виготовлений з авторського рукопису самого Мюнеджжим-баші. Остаточний варіант “Таріх ал-Баб ва-Ширван”, який виник у результаті реконструкції В. Ф. Мінорського, складається з двох частин: перша частина присвячена правителям Ширвану; а друга – правителям ал-Бабу та східнокавказького Маскату. Для зручності В. Ф. Мінорський розділив отриманий текст “Таріх ал-Баб ва-Ширван” на параграфи [Тарих... 1963].

“Історію Ширвану і Дербенда” було видано в 1958 та 1963 рр., відповідно з перекладами англійською та російською мовами у виконанні В. Ф. Мінорського. Обидва видання включають: публікацію тексту джерела (реконструйованого за твором Мюнеджжим-баші), а також розлогі коментарі В. Ф. Мінорського з історії, географії та етнографії Ширвану, Дербенда і сусідів останнього – кайтаків, аланів, русів та ін.; дослідження В. Ф. Мінорського про суспільний, адміністративний та військовий устрій Ширвану і Дербенда, аналіз відомостей про пізніх ширваншахів і правителів Дербенда після XI ст. та свідчень деяких арабомовних істориків і географів про Ширван, Дербенд та інші міста й області [Minorsky 1958; Минорский 1963].

Уперше алани згадуються в джерелі під час викладу подій, що відбувалися між 237/851 і 242/856 рр., – у частині, присвяченій правителям Ширвану. Ідеться про придушення повстання Ісхака в області Ширван:

“Потому, в 237 р., [халіф] ал-Мутаваккіл відрядив Абу Мусу Буга Старшого ат-Туркі з численним військом і той винищив величезну кількість вірмен та їхніх старійшин (*батарік*).

У цьому ж році [халіф] ал-Мутаваккіл передав місто Баб ал-Абваб і прилеглі землі як *ікта* Мухаммаду б. Халіду. Мухаммад разом із Буга Старшим вирушили битися з Ісхаком [б. Ісма’ілом], доки Буга, після багатьох боїв, що відбулися між ними, не здолав Ісхака і не вбив його. Він розп’яв тіло Ісхака біля воріт Сугд, а дружину й дітей Ісхака відправив [халіфові] ал-Мутаваккілу.

Заколот Ісхака б. Ісма‘іла б. Шу‘айба до його вбивства тривав тридцять п’ять років. Через цей злочасний заколот Ісхака його діти назавжди втратили владу в країні. Потім Мухаммад [б. Халід] повернувся до Баб ал-Аббаба, а Буга залишився і перезимував у місті Дабілі. Пізніше він здійснив кілька походів проти грузинів та абхазів і кожного разу здобував перемогу над ними. Величезну кількість із них він винищив, узяв у полон і пограбував. Потім він напав на аланів і хозарів, переміг їх і стягнув із них усіх *джіз’ю*. Мухаммад б. Халід разом із бійцями ал-Баба також здійснював напади на кяфірів, які жили по сусідству з ал-Бабом і Дербендом, доки в 242 р. його не повернули на посаду намісника в Азербайджані, Вірменії та Аррані завдяки старанням Буги Старшого” [Тарих... 1963, 5].

Варто додати, що в “Історії ал-Баба”, тобто у другій частині хроніки, немає інформації про ці події, бо вона починається з подій 255/869 р., коли правитель Дербенда здобув незалежність [Минорский 1963, 54]. А це значно ускладнює встановлення правдивості описаних подій.

На перший погляд, в інформації про аланів немає нічого дивного. Складається враження, що перед 242/856 р. Буга успішно воював проти аланів Центрального Передкавказзя та хозарів, місце розселення яких вже тоді було далеко поза межами Дагестану. Проте у цьому випадку засмучує вживання арабомовним автором терміна *джіз’я*.

Як відомо, *джіз’я* – це подушний податок з немусульман (*ахл аз-зімма*), який сплачувався в обмін на право сповідувати свою релігію та певні майнові гарантії [Абу Юсуф 1968, 19–21]. До числа *зіммі* в Арабському халіфаті належали християни, юдеї, зороастрійці, сабії, самаритяни, тобто “люди Писання” – в основному єдинобожники, які мали свої власні священні книги [Абу Юсуф 1968, 19; Бат-Йеор 1991]. При цьому варто підкреслити, що податком *джіз’я* обкладалося лише те населення, яке перебувало під владою мусульманської держави.

Отже, виходить, що напередодні 856 р. до складу Аббасидського халіфату мали увійти землі аланів у Центральному Передкавказзі та території хозарів, які тоді проживали не лише в Дагестані, а й на Нижній Волзі. Саме так можна сприймати відомості нашого джерела, якщо, звичайно, не ставитись до вищезгаданого

нападу на аланів і хозарів як до військової експедиції мусульманського правителя, здійсненої ним у сусідні землі з метою забезпечити кордони ісламської держави від спорадичних набігів. Проте такої інформації немає в інших джерелах.

Що стосується релігійного аспекту згаданих подій, то серед дослідників давно встановилася думка про те, що верхівка хозарів на вернулася в юдаїзм вже на початку IX ст. А от із поширенням монотеїзму серед аланів Північного Кавказу ситуація видається дещо складнішою.

Ф. Дворник, А. П. Новосельцев та деякі сучасні дослідники вважають, що північнокавказькі алани прийняли християнство в IX ст., тобто в той період часу, коли хозари перебували в гарних відносинах із Візантійською імперією [Дворник 1970, 10–11; Новосельцев 1990, 106]. Проте ще в XIX ст. Ю. А. Кулаковський висловив тезу, підтриману більшістю дослідників, відповідно до якої північнокавказькі алани перейшли у християнство лише на початку X ст., а до того вони були язичниками [Кулаковский 1898, 7]. На думку Ю. А. Кулаковського, північнокавказькі алани стали християнами в той проміжок часу, коли Микола Містик удруге обіймав патріарший престол у Константинополі, тобто між 912 і 925 рр. Підставою для такого припущення стало листування Миколи Містика з архієпископом Аланії Петром (листи №№ 52, 118, 133, 134, 135), володарем авазгів Григорієм (листи №№ 46 та 51) та болгарським царем Симеоном (примітка в листі № 9) [Кулаковский 1898, 1–9].

Проте деякі сучасні дослідники вважають, що північнокавказькі алани стали християнами вже під час першого патріаршества Миколи Містика, що тривало з 901-го до 907 р. До числа прибічників цієї думки варто віднести В. О. Кузнецова, який звернув увагу на те, що в листі Миколи Містика до місіонерів в Аланії, датованому 912–913 рр., зазначено: “Довершите ваше блаженное дело и всеми силами постарайтесь утвердить в вере новопросвещенных”. На підтвердження свого припущення В. О. Кузнецов наводить також згадку про Аланську митрополію, що міститься в “Статуті” візантійського імператора Лева Філософа, який помер 911 р. [Кузнецов 1984, 204]. Крім того, німецький вчений Г. Фіккнер звернув увагу на ще один цікавий факт: за часів правління імператора Лева Філософа архієпископ Аланії разом із

патріархом Миколою Містиком були звинувачені у схизмі, за що останнього 907 р. відправили в заслання [Fickner 1922, 100]. На підставі цього В. О. Кузнецов зробив висновок, що Аланська кафедра вже існувала в першому десятилітті X ст. [Кузнецов 1984, 204]. Здавалося б, що цьому припущенню не суперечить лист № 133 Миколи Містика до архієпископа Петра, написаний між 912 та 925 рр. за часів другого патріаршества Миколи, де алани названі народом, “вновь призванным к благочестию” [Кулаковский 1898, 5]. Із цього випливає, що до 912 р. північнокавказькі алани або принаймні частина з них належали до числа християн, а потім залишили християнство, що, зрештою, привело їх до повторного хрещення.

О. Прицак також схильний дотримуватися думки, згідно з якою північнокавказькі алани перейшли у християнство між березнем 901 р. і лютим 907 р., тобто за часів першого перебування Миколи Містика на посаді Константинопольського патріарха. Відповідно до цього було піддано сумніву дату про зречення аланів від християнства, запропоновану ал-Мас'уді, – 320/932 р. О. Прицак відніс цю подію до 310/922 р. [Голб, Прицак 1997, 161].

Таким чином, дані сучасної науки дають змогу вважати, що алани Центрального Передкавказзя стали навертатись у християнство лише на початку X ст. З огляду на це виникає сумнів щодо відомостей “Таріх ал-Баб ва-Ширван”, згідно з якими 856 р. алани сплачували мусульманам *джізі'ю*, тобто належали до числа *ахл аз-зімма* – єдинобожників, які перебували під покровительством мусульманської держави. Можна припустити, що відомості нашої Хроніки, укладеної XI ст., щодо подій, які відбувались у середині IX ст., є помилковими. На жаль, як зазначалося вище, ми не можемо зіставити уривок з історії Ширвану з відповідним фрагментом тексту в історії Дербенда, оскільки в останньому випадку опис подій розпочинається лише з 255/869 р. [Минорский 1963, 54].

Проте не слід сумніватися в достовірності інформації першої частини Хроніки, бо майже в усіх випадках дані “Історії Ширвану та Дербенда” збігаються з інформацією інших джерел. Тому варто звернути увагу на повідомлення про те, що після походу Буги проти хозарів та аланів Мухаммад б. Халід “разом із бійцями ал-Баба також здійснював напади на кяфірів, які жили по

сусідству з ал-Бабом і Дербендом” [Минорский 1963, 45; Тарих... 1963, 5]. З огляду на це складається враження, що підкорення хозарів і аланів Бугою та похід Мухаммада проти невірних біля ал-Баба – ланки одного ланцюга подій. Тобто цілком можливо, що всі ці події відбувалися поблизу Дербенда. А це означає, що перед 242/856 р. мусульманські полководці могли тимчасово окупувати Південний Дагестан. Як відомо, це були давні хозарські території, і хозари Південного Дагестану могли потрапити до числа *ахл аз-зімма*, бо саме там не одне століття мало поширення григоріанське християнство.

Відомо, що в 682 р. до гунського князя Алп-Ілутвера в м. Варачан вирушила місія на чолі з албанським єпископом Ісраелем. Докладні відомості про цю подію ми знаходимо у творі Мовсеса Калакантуаци “Історія країни Алуанк”. Мовсес повідомляє, що Ісраел застав у гунів лише язичницькі традиції, які викликали різкий осуд з боку албанського єпископа. Правитель гунів Алп-Ілутвер зустрів посольство Ісраеля з величезною шаную і разом зі своїм оточенням прийняв християнство. Після цього в країні гунів були зруйновані язичницькі капища, зрубані священні для язичників дерева тощо. Як впливає з повідомлення Мовсеса Калакантуаци, у столиці гунів м. Варачані утвердився найрапетський престол, тобто місцева церква, що користувалася внутрішньою автономією і мала власного очільника – Католикоса. У відповідь на це Алп-Ілутвер послав посольство не тільки до Ішхана Албанії, а й до Католикоса та Ішхана Вірменії. Посли правителя гунів відвідали Вірменію, а після повернення до Албанії попросили віддати їм католикоса Ісраеля. Вараз-Трдат і католикос Еліазар спочатку не підтримали цю ідею, але потім погодилися з нею, почувши прохання Ісраеля, який сам виявив бажання поїхати до “Хонів” [Мовсєс 1984].

Як свідчать письмові та археологічні джерела, після Ісраеля монофізитське григоріанське християнство зберігалось в Дагестані досить тривалий час. У зв’язку з цим варто звернути увагу на спостереження дагестанського археолога М. Г. Магомедова, який з цього приводу відзначив: “Таким чином, не тільки свідчення письмових джерел, а й специфічні особливості верхньочирюртівських церков, численні аналогії яким є в ранньохристиянській архітектурі Закавказзя, дають змогу датувати їх VI–VII ст.

На ці ж хронологічні межі функціонування церков вказують, як ми вже відзначали, керамічні матеріали та окремі знахідки, виявлені в них. Вони є досить яскравими свідченнями активної діяльності закавказьких місіонерів із християнізації населення Хозарського каганату” [Магомедов 1983, 169]. Все це дало дослідникові підстави зробити такий висновок: “Насіння християнства, що опинилося в хозарському ґрунті, у результаті наполегливої діяльності закавказьких, особливо вірменських, місіонерів пустило тут глибоке коріння. Християнство не тільки прижилося серед частини населення в прикаспійській Хозарії, а й проникло звідси в гірські райони Дагестану” [Магомедов 1983, 170].

М. І. Артамонов та О. В. Гадло бачили в дагестанських гунах лише залежний від хозарів народ, на чолі якого стояв васальний хозарському каганові правитель – ельтебер [Артамонов 1962, 181–192; Гадло 1979, 126–187]. Б. М. Заходер [Заходер 1962, 162], А. П. Новосельцев [Новосельцев 1990, 80] та деякі інші дослідники вважали дагестанських гунів частиною хозарів. Проте незрозуміло, чому при викладі подій напередодні 242/856 р. в “Історії Ширвану” (§ 5) поруч із дагестанськими хозарами згадані алани [Тарих... 1963, 5]. Тут варто нагадати панівну думку про те, що володіння кавказьких аланів у часи Середньовіччя обмежувалися Центральним Передкавказзям.

З огляду на цю обставину слід звернути увагу на спостереження В. Ф. Мінорського, згідно з яким розташована на південь від Дербенда область Маскат пов’язана своєю назвою з етнонімами Східного Кавказу *маскути* та *масагети*. Останні в деяких пізніх античних джерелах були названі ще й як *алани*. Це дало дослідникові підставу вважати, що “алани були стародавніми масагетами” [Минорский 1963, 110, прим. 10]. Насправді ситуація видається ще більш цікавою.

Ще грекомовний автор II–III ст. Кассій Діон у своїй “Римській історії”, описуючи політичні події 135 р., не тільки локалізував масагетів на Кавказі, а й поставив знак рівності між ними й аланами: “Таким образом, война против иудеев подошла к концу, но другая, начатая по Фарасманову подстрекательству аланами (которые суть массагеты), жестоко потрясла Албанию и Мидию, достигнув Армении и Каппадокии. Однако затем она прекратилась,

так как аланы с одной стороны были убоготорены дарами Вологеза, с другой остановились в страхе перед Флавием Адрианом, правителем Каппадокии..." [Алемань 2003, 130–131].

Латиномовний автор IV ст. Амміан Марцеллін у своєму творі "Діяння", викладаючи події IV ст., зазначив, що під час походу проти перського шаха Шапура II римський імператор Юліан у своїй промові до воїнів згадав про масагетів як про аланів і також локалізував їх на Східному Кавказі: "...Не говоря уже о Лукulle или Помпее, который, пройдя земли албанов и массагетов, которых мы тепер называем аланами, видел Каспийское море, – мы знаем, что легат Антония Вентидий нанес в этих местах бесчисленное множество поражений врагам" [Алемань 2003, 68–69].

Виходячи з даних античних авторів, можна припустити, що від початку масагети являли собою іраномовну етнічну групу, яка до нової ери мешкала у глибинах Азії. Проте в перші століття нової ери масагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі. Тому їх досить часто могли ототожнювати з аланами.

З огляду на це можна припустити, що згадані за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя на Східному Кавказі алани могли являти собою власне масагетів, які оселилися там. Аналіз повідомлень грекомовних та латиномовних авторів про події I–VI ст. – Светонія (I–II ст.), Тацита (I–II ст.), Йосипа Флавія (I ст.), Фемістія (IV ст.), Менандра (VI ст.), Прокопія Кесарійського (VI ст.) – свідчить про постійне перебування в часи пізньої Античності та раннього Середньовіччя біля Каспійських воріт (Дербентського проходу) аланів при відсутності згадок про масагетів [Алемань 2003, 53, 57, 138, 158, 253, 264].

І вже вірменські історики з V ст. почали згадувати маскутів у зв'язку з подіями, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході [Гадло 1979, 32]. На думку дослідників, маскути вірменських джерел часів раннього Середньовіччя – це і є масагети [Гевонд 1862, 72, прим. 158; Артамонов 1962, 51–52, 61, 212, 227; Гадло 1979, 31–35; Новосельцев 1990, 92; Гмыря 1993, 290–291]. Дані письмових джерел про маскутів IV ст. дали підстави вважати, що первісна територія маскутів була розташована на каспійському узбережжі в Південному Дагестані на північ від сучасного

Дербента, там, де джерела в більш пізній період локалізували “країну гунів” [Артамонов 1962, 61; Гадло 1979, 35; Новосельцев 1990, 92]. Проте у другій половині IV ст. ситуація дещо змінилася.

Зокрема, вірменський автор V ст. Єгіше повідомляє, що в 460–462 рр. албанський князь Ваче підняв повстання проти персів і за допомогою маскутів та одинадцяти царів горців оволодів фортецею Чора в Дагестані. Однак протягом року він змушений був воювати з хайландурами, які були союзниками персів. Після цього цар Албанії переселив частину маскутів на південь від укріплень, тобто розселив їх у Північній Албанії [Егішэ 1971, 169]. Згадки письмових джерел про маскутів більш пізнього періоду дають змогу локалізувати їх як на південь, так і на північ від Дербенда. Зокрема, у згаданій неодноразово в “Таріх ал-Баб ва-Ширван” області Маскат варто бачити територію південних маскутів [Минорский 1963, 37, 51, 53, 57, 58, 60–62, 64, 68, 71, 75–77, 97, 103, 110, 108–115, 137, 156–157, 159, 161, 213]. Тоді як північними сусідами Дербенда були не лише гуни та хозари Південного Дагестану, а й північні маскути, яких невірменські автори іноді могли називати аланами.

Так, Менандр повідомляв про те, що в 561 р. візантійський посол Петро і перський посланець Газд-Гушнасп Зіх у Дарі, що була розташована у Верхній Месопотамії, підписали мирну угоду на п'ятдесят років, де “в первом решении было записано, чтобы не позволять персам, гуннам, аланам, или другим варварам переходить через ущелье прохода, называемого Хорузон, и через Каспийские Ворота во владения ромеев” [Алемань 2003, 253–255; Менандр 1860, 342]. Інформацію Менандра підтверджує його сучасник та співвітчизник – Прокопій Кесарійський: “Всю страну, которая простирается от горы Кавказ до Каспийских Ворот, населяют аланы, народ независимый, из которого большая часть является союзниками персов...” [Алемань 2003, 264]. З контексту цих джерел стає зрозуміло, що “Каспійськими Воротами” тоді називали Дербендський прохід. Цікаво, що за часів раннього Середньовіччя продовжували локалізувати аланів та “Ворота аланів” на Східному Кавказі також учені Арабського халіфату.

Так, арабський географ X ст. Ібн Хаукаль відніс до жителів Дербенда також аланів: “Город Дербент (Bab al-Abwab) у Кас-

пийского моря (bahr al-Hazar), является портом дагестанских сариров (as-Sarir), аланов (al-Lan), всех областей Табаристана, Гургана, областей, населенных неверными (buldan al-kufr), и Дейлема” [Алемань 2003, 327]. Проте найбільший інтерес становить інформація про розташування “Воріт аланів” на Східному Кавказі. Зокрема, перський компілятор ат-Табарі – ал-Баламі, розповідаючи про похід Мервана в 735 р. проти хозарів, відзначив його дії так: “...Собрал войско и вторгся через долину, которая называется **Bab al-Lan** (Аланские ворота), убивая и сжигая все, пока не достиг Самандара” [Алемань 2003, 356].

Проте в мусульманських географів є інший термін, що більше підходить для позначення Дербендського проходу. Так, ал-Хварізмі (IX ст.) та Сухраб згадують гору (?) **Баб ал-Хазар ва ал-Лан** – “Ворота хозарів та аланів” [Калинина 1988, 42, 115]. Як зазначила Т. М. Калініна, «ал-Хварізмі, окрім “країни аланів”, знає також пункти “Ворота хозарів та аланів” – досить реальну, сучасну йому назву» [Калинина 1988, 96]. Є підстави вважати, що так у IX ст. вчені Арабського халіфату могли називати Дербендський прохід, бо хозари мешкали поблизу Дербенда, а не Дар’яла, щодо якого араби використовували термін **Баб ал-Лан**. Проте щодо Дербендського проходу мусульманські автори найчастіше використовували термін **Баб ал-Абваб** – “Ворота воріт” [Калинина 1988, 17, 42, 83, 84, 116, 117, 125, 146, 149]. Причину того, чому за часів раннього Середньовіччя досить часто плутали Дербендський і Дар’яльський проходи, слід шукати у традиціях пізньоантичних авторів.

Таким чином, є всі підстави бачити в “аланах і хозарах”, згаданих у “Таріх ал-Баб ва-Ширван” при описі подій між 237/851 і 242/856 рр. [Тарих... 1963, 5], жителів Південного Дагестану, які могли ще продовжувати сповідувати григоріанське християнство. Саме тому вони тимчасово були вимушені сплачувати мусульманським завойовникам подушний податок *джіз’я*, бо останні мали віднести їх до числа *ахл аз-зімма*. У згаданих тут “аланах” доречно бачити маскутів вірменських джерел.

Про аланів “Таріх ал-Баб ва-Ширван” згадує також при описі подій більш пізнього часу. У зв’язку з цим у дослідників виник курйозний випадок щодо тлумачення цих повідомлень. Це було пов’язано з тим, що А. П. Новосельцев у розділах монографії

В. Т. Пашуто “Зовнішня політика Давньої Русі”, спираючись на дані “Таріх ал-Баб ва-Ширван”, висловив припущення, що перші безпосередні контакти русів і північнокавказьких аланів могли встановитися лише в першій половині XI ст. На його думку, між 1030 і 1032 рр. руси разом із аланами здійснили похід на каспійське узбережжя Південного Кавказу, де підтримали в міжусобній боротьбі правителя Аррана Мусу. Завершуючи розмову про цей похід, дослідник підкреслив: “Швидше за все руси пішли на Північний Кавказ через Дар’яльський прохід, що був у володіннях союзного їм аланського царя” [Новосельцев 1968, 104].

Таким чином, А. П. Новосельцев уважав згаданих аланів жителями Центрального Передкавказзя. Однак В. О. Кузнецов указував, і не без підстав, на те, що згадані в Дербендській хроніці алани могли бути жителями області Маскат, розташованої на південь від Дербенда, які відомі також як маскути, про що йшлося вище [Кузнецов 1984, 208–209].

Але, як виявляється, твердження А. П. Новосельцева базуються лише на даних так званої другої частини хроніки (§ 38), присвяченої правителям ал-Баба. В українському перекладі цей фрагмент має такий вигляд:

«38. Після аміра ал-Лашкарі присягу склали на вірність його братові Мансуру б. Маймуну б. Ахмаду. Це сталося 393 р., через вісім з половиною місяців після смерті ал-Лашкарі. У цьому ж році ширваншах убив Абу Насра б. Маймуна, брата Мансура. Абу Наср залишався у нього в заручниках від часів Маймуна, батька Мансура. Ширваншах убив Абу Насра без будь-якої явної причини. Амір Мансур продовжував правити ал-Бабом до тих пір, поки його не скинули в 410 р. і не вигнали з країни. Потім присягнули на вірність Йазіду б. Ахмаду, правителю Ширвану. Він відбудував фортецю і розмістив у ній свій *джунд*. Але потім, у 412 р., [жителі ал-Баба] скинули його і вдруге присягнули аміру Мансуру, дозволивши йому ввійти в країну. Уже через місяць після ширванців він також узяв фортецю і відправив військо із жителів ал-Баба в Ширван. Ширванці билися з ним біля воріт Шабарана 413 р. Жодна з двох сторін не змогла тоді вибороти перемоги, і вони повернулися додому. Але в 414 р. аміра Мансура вигнали з країни, і туди прийшов правитель Ширвану. Ширваншах знову відбудував фортецю й оселив у ній людей. А в 415 р. амір Мансур

відновив правління – йому присягнули втретє, і вже через кілька днів він також оволодів фортецею.

У 416 р. амір Мансур узяв за дружину Сарію – дочку Бухт Йішо (?), правителя Сариру.

У 423 р. амір Мансур разом із воїнами мусульманських залог (*маракіз*) здійснив великий похід, оскільки руси вторглися в країну Ширван, зруйнували і пограбували її, винищили і взяли в полон величезну кількість її жителів. І коли руси поверталися назад, із повними руками награбованого добра і полоном, воїни ал-Баба і прикордонних областей разом з аміром Мансуром перегородили перед ними ущелини і шляхи, а потім пустили їх під меч – змогли вислизнути лише деякі. Вони забрали з їхніх рук все те, що руси захопили в Ширвані, живе і неживе (“все, що має голос, і безмовне” – худобу й гроші. – *Авт.*).

Але руси й алани намірилися взяти реванш. У 424 р. вони зібралися разом і вирушили до ал-Баба і прикордонних областей. Спершу вони попрямували до ал-Караха. Там перебував невеликий загін із Хосровом (?) і ал-Хайсамом б. Маймуном ал-Ба’ї, ватажком чинбарів. Вони вступили в бій із жителями ал-Караха, й Аллах послав мусульманам перемогу. Мусульмани влаштували аланам і русам велике побоїще. Правитель аланів зазнав поразки і був відкинутий геть від Баб ал-Караха. Домаганням кяфірів на мусульманські залоги (*маракіз*) було покладено край.

Амір Мансур б. Маймун помер 425 р. Його правління тривало 37 років» [Тарих... 1963, 22–23].

Отже, з цього фрагмента справді випливає, що в 423/1032 р. руси самі нападають на Ширван. Вони були розбиті. А потім руси й алани мстять мусульманам [Минорский 1963, 70].

Проте, як виявляється, ці події більш детально описані в першій частині “Таріх ал-Баб ва-Ширван”, присвяченій правителям Ширвану (§ 15). В українському перекладі цей фрагмент має такий вигляд:

“15. Після нього (ширваншаха Йазіда б. Ахмада) до влади прийшов його син Мінуджіхр б. Йазід б. Ахмад б. Мухаммад б. Йазід. У 420 р. він пішов битися із жителями ал-Баба за селище Муджакабад у місцевості Маскат і зазнав від них поразки.

У 421 р. жителі ал-Баба атакували ширваншаха і зруйнували багато селищ у його країні.

Потім у цьому ж році до країни Ширван прийшли руси. Ширваншах Мінуджіхр зустрів їх біля Бақуйа. Багато ширванців було вбито. Також був убитий Ахмад б. Хаскин (Хастакін?), один із їхніх ватажків. Потім руси почали підніматися до річки Кур. Мінуджіхр перегородив ар-Расс, щоб не дозволити русам піднятися вище, і руси потопили загін мусульман.

Потім правитель Джанзи Муса б. ал-Фадл привів русів до себе. Він дав їм багато грошей, відвів до Байлакана, тому що жителі Байлакана збунтувалися проти нього, і за допомогою русів захопив Байлакан, схопив свого брата ‘Аскарійю і вбив його.

Згодом руси вирушили з Аррану в ар-Рум, а звідти досягнули своєї країни.

У 423 р. сарирці й алани домовилися і напали на Ширван. Вони силою взяли Йазідію і винищили там і по всій країні Ширван понад десять тисяч осіб. Вони перебували там десять днів, скопуючи землю і витягуючи з неї гроші і скарб, зариті місцевими жителями. З повними руками трофеїв, відібраних у мусульман, сарирці й алани вирушили додому. Але коли вони проходили через Баб ал-Хашаб (?), на них накиннулися жителі прикордонних областей ал-Баба. Вони перекрили дороги й ущелини і влаштували сарирцям та аланам велике побоїще, небачене досі. Вони відібрали в них все майно мусульман, живе і неживе (“все, що має голос, і безмовне” – худобу й гроші. – *Авт.*), яке ті везли з Ширвану. Із них, на останньому подиху, врятувалася лише мала жменька людей разом із правителем аланів.

Згодом, у 424 р., правитель аланів повернувся, щоб узяти реванш в ал-Бабі. Але і цього разу він був розбитий за допомогою Всевишнього Аллаха.

У 425 р. ширваншах Мінуджіхр був віроломно вбитий у себе вдома. Його вбив брат, Абу Мансур б. Йазід. Правління Мінуджіхра тривало сім років” [Тарих... 1963, 11–12].

Отже, тут події викладені інакше. Виходить, що в 421/1030 р. руси втрутилися в міжусобну боротьбу між правителями Ширвану й ал-Баба. Після цього руси пішли в Рум (Візантію). Про аланів немає згадки. Алани згадуються при описі подій 423/1032 р. Тоді сарирці та алани уклали союз і напали на Ширван. Але мусульмани, включаючи жителів ал-Баба, дали відсіч і винищили загарбників. Врятувався лише маленький загін, “разом із правителем

аланів”. У наступному 424/1033 р. правитель аланів повернувся, щоб помститися, але і на цей раз був розбитий. Таким чином, як бачимо, існують певні розбіжності у викладі подій у §§ 15 та 38.

На це у свій час звернув увагу В. Ф. Мінорський, який зазначив, що в § 15 ідеться про два походи русів у 423/1032 р., а в § 38 під тим же роком мова йде про один похід [Минорский 1963, 161]. З приводу того, чому сарирці не брали участі у другому поході, В. Ф. Мінорський висловив припущення, що “Мансуру вдалося нейтралізувати їх своїм шлюбом” [Минорский 1963, 101].

Виходить, що дві частини анонімної арабомовної хроніки з історії Ширвану й Дербенда, яка стала джерелом для більш пізнього компілятивного твору, містять дані про події 423/1032 р., що частково суперечать одне одному. При цьому, на наш погляд, більшої довіри заслуговують дані § 15, оскільки саме в цій частині тексту зустрічається низка важливих подробиць. Це і є одна з небагатьох невідповідностей між двома частинами тексту “Таріх ал-Баб ва-Ширван”, реконструйованого стараннями В. Ф. Мінорського. Тому є всі підстави бачити у згадуваних аланах жителів Центрального Передкавказзя, які були сусідами області Сарир у Північно-Західному Дагестані. Окрім того, можна стверджувати, що в 423/1032 р. між русами й аланами не існувало прямих контактів, а описаний похід русів до Прикаспію являє собою останню згадку про такі рейди жителів Русі.

Таким чином, “Таріх ал-Баб ва-Ширван” можна вважати до певної міри важливим історичним джерелом, що подає опис подій на Східному Кавказі, у яких брали безпосередню участь алани. Але аналіз тексту джерела дає підстави вважати, що в IX ст. арабомовні автори могли називати аланами не лише жителів Центрального Передкавказзя, а й територій, прилеглих з півночі до Дербенда. Є сенс бачити в них маскутів. Можливо, це одне з останніх достовірних повідомлень про маскутів Дагестану, які в той час іще зберігали етнічну ідентичність. Що стосується згадки про аланів в XI ст., то в них ми схильні бачити населення, яке прибуло з Центрального Передкавказзя. Варто зазначити, що ці алани брали участь у місцевих політичних подіях лише епізодично. Тому, на наш погляд, немає сенсу значно перебільшувати аланський фактор в історії Ширвану та Дербенда, так само як і руський.

ЛІТЕРАТУРА

- Абу Ййусуф*. Китаб ал-харадж // Надирадзе Л. И. **Хрестоматия по истории Халифата**. Москва, 1968.
- Алемань А.* **Аланы в древних и средневековых письменных источниках**. Москва, 2003.
- Артамонов М. И.* **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Бат-Йеор*. **Зимми: евреи и христиане под властью ислама**. Т. 1–2. Иерусалим, 1991.
- Гадло А. В.* **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, 1979.
- Гевонд В.* **История халифов**. Санкт-Петербург, 1862.
- Голб Н., Прицак О.* **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.
- Гмыря Л. Б.* **Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Могильники**. Махачкала, 1993.
- Дворник Ф.* Миссии греческой и западной церковью на Востоке в средние века // **XIII международный конгресс исторических наук**. Москва, 1970.
- Егишиэ.* **О Вардане и войне армянской** / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. Ереван, 1971.
- Заходер Б. Н.* **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Калинина Т. М.* **Сведения ранних ученых Арабского халифата**. Москва, 1988.
- Кузнецов В. А.* **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю. А.* **Христианство у алан // Византийский временник**. Т. V. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1898.
- Магомедов М. Г.* **Образование Хазарского каганата**. Москва, 1983.
- Менандр.* Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
- Минорский В. Ф.* **История Ширвана и Дербенда X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мовсэс Калакантуаци.* **История страны Алуанк** / Пер. Ш. В. Смбабяна. Ереван, 1984.
- Новосельцев А. П.* Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В. Т. **Внешняя политика Древней Руси**. Москва, 1968.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.

Тарих ал-Баб ва-Ширван // Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербенда X–XI вв.** Москва, 1963.

Fickner G. Das Erihanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens // **Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.** Bd. III. Berlin, 1922.

Minorsky V. **A History of Sharvān and Darband in the 10th – 11th centuries.** Cambridge, 1958.

REFERENCES

Abu Yusuf (1968), “Kitab al-kharadzh”, *Nadiradze L. I. Khrestomatiya po istorii Khalifata*, Moskva, p. 16–52. (In Russian).

Aleman’ A. (2003), *Alany v drevnikh i srednevekovykh pis’mennykh istochnikakh*, Menedger, Moskva. (In Russian).

Artamonov M. I. (1962), *Istoriya khazar*, GE, Leningrad. (In Russian).

Bat-Yyeor (1991), *Zimmi: Evrei i khristiane pod vlast’yu islama*, T. 1–2. Iyerusalim, 1991. (In Russian).

Gadlo A. V. (1979), *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv.*, Nauka, Leningrad. (In Russian).

Gevond V. (1862), *Istoriya khalifov*, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Golb N., Pritsak O. (1997), *Khazarsko-evreyskiye dokumenty X veka*, Moskva – Iyerusalim. (In Russian).

Gmyrya L. B. (1993), *Prikaspiyskiy Dagestan v epokhu Velikogo pereseleniya narodov. Mogil’niki*, Makhachkala. (In Russian).

Dvornik F. (1970), “Missii grecheskoy i zapadnoy tserkvey na Vostoke v sredniye veka”, *XIII mezhdunarodnyy kongress istoricheskikh nauk*, Moskva, p. 1–19. (In Russian).

Egish’e (1971), *O Vardane i voyne armyanskoy*, Per. s drevnearm. I. A. Orbeli, AN Ar.SSR, Erevan. (In Russian).

Zakhoder B. N. (1962), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Evrope.* T. I, Gorgan i Povolzh’ye v IX–X vv., AN SSSR, Moskva. (In Russian).

Kalinina T. M. (1988), *Svedeniya rannikh uchenykh Arabskogo khalifata*, Nauka, Moskva. (In Russian).

Свідчення “Таріх ал-Баб ва-Ширван” про аланів та їхню достовірність

Kuznetsov V. A. (1984), *Ocherki istorii alan*, Ir, Ordzhonikidze. (In Russian).

Kulakovskiy YU. A. (1898), “KHristianstvo u alan”, *Vizantiyskiy vremennik*, T. V, Vyp. 1–2, Sankt-Peterburg, p. 1–18. (In Russian).

Magomedov M. G. (1983), *Obrazovaniye Khazarskogo kaganata*, Nauka, Moskva. (In Russian).

Menandr (1860), “Prodolzheniye istorii Agafiyevoy”, *Vizantiyskiye istoriki*, Per. s grech. S. Destunisa, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Minorskiy V. F. (1963), *Istoriya Shirvana i Derbenda X–XI vv.*, Izd. vost. lit., Moskva. (In Russian).

Movses Kalakantuatsi (1984), *Istoriya strany Aluank*, Per. Sh. V. Smbatyana, AN Ar.SSR, Erevan. (In Russian).

Novosel'tsev A. P. (1968), “Rus' i gosudarstva Kavkaza i Azii”, Pash·chto V. T. *Vneshnyaya politika Drevney Rusi*, Nauka, Moskva, p. 103–104. (In Russian).

Novosel'tsev A. P. (1990), *KHazaraskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moskva. (In Russian).

“Tarikh al-Bab va Sharvān” (1963), Minorskiy V. F. *Istoriya Shirvana i Derbenda X–XI vv.*, Izd. vost. lit., Moskva. p. 1–34. (In Arabian).

Fickner G. (1922), “Das Erihanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Bd. III. Berlin.

Minorsky V. (1958), *A History of Sharvān and Darband in the 10th – 11th centuries*, W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge.

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

**СВІДЧЕННЯ “ТАРІХ АЛ-БАБ ВА-ШИРВАН” ПРО АЛАНІВ
ТА ЇХНЯ ДОСТОВІРНІСТЬ**

На сьогодні арабські джерела ще не достатньою мірою залучені для висвітлення історії аланів Кавказу. Дуже поширеною є думка про те, що ця іраномовна людність у добу Середньовіччя проживала на Кавказі лише в центральній його частині. Проте залучення мусульманських джерел дає змогу певною мірою змінити усталені стереотипи. Серед них варто особливо виділити інформацію з арабомовного твору “Таріх ал-Баб ва-Ширван”. Цей твір опублікував та переклав англійською та російською мовами В. Ф. Мінорський. В остаточному варіанті першу частину хроніки присвячено правителям Ширвану, а другу – правителям ал-Баба. Там міститься кілька згадок про аланів, що потребують пояснення.

Так, найбільш рання інформація про аланів міститься у фрагменті, який датовано періодом між 851 і 856 рр. Там йдеться про похід мусульманського полководця Буги проти аланів і хозар, яких він переміг і стягнув із них усіх *джіз'ю*. Як відомо, *джіз'я* являла собою податок, який мусульмани стягували з *ахл аз-зімма* (зокрема “людей Писання”). Проте добре відомо, що алани Центрального Передкавказзя стали християнами лише на початку X ст., а до того вони були язичниками. Усе це спонукає думати, що йдеться про тимчасове захоплення мусульманами Південного Дагестану, де монофізитське християнство пустило коріння вже в VII ст. Що стосується назви “алани”, то цілком можливо, що це місцеві маскути, яких іноді іменували аланами.

Крім того, А. П. Новосельцев, спираючись на дані “Історії ал-Баба і Ширвану”, вважав, що перші безпосередні контакти русів і північнокавказьких аланів могли встановитися в 1030–1032 рр. на Східному Кавказі. Проте у двох частинах цієї хроніки описи подій 1030–1032 рр. дуже відмінні, що ставить під великий сумнів твердження про такі контакти. А. П. Новосельцев спирався лише на дані другої частини, присвяченої Дербенду, де йдеться про один похід. Але він не використав дані першої частини, присвяченої Ширвану, де йдеться про два походи, в одному з яких союзниками аланів були сарирці.

Таким чином, “Таріх ал-Баб ва-Ширван” можна вважати певною мірою цінним джерелом, де описані події на Східному Кавказі, у яких брали безпосередню участь алани.

Ключові слова: алани, руси, хозари, *Таріх ал-Баб ва-Ширван*, Дербенд, Ширван, халіфат

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

СВЕДЕНИЯ “ТАРИХ АЛ-БАБ ВА-ШИРВАН” ОБ АЛАНХ И ИХ ДОСТОВЕРНОСТЬ

На сегодня для освещения истории аланов Кавказа еще не в достаточной степени привлечены арабские источники. Довольно распространенным является мнение, что эта ираноязычная общность во времена Средневековья проживала на Кавказе лишь в центральной его части. Однако привлечение мусульманских источников позволяет в определенной степени изменить устоявшиеся стереотипы. Среди них стоит особенно выделить сведения арабоязычного сочинения “Тарих ал-Баб ва-Ширван”. Это сочинение опубликовал и перевел на английский и русский языки В. Ф. Минорский. В окончательном варианте первая часть хроніки посвящена правителям Ширвана, а вторая – правителям ал-Баба. В них содержится несколько упоминаний об аланх, которые нуждаются в объяснении.

Свідчення “Таріх ал-Баб ва-Ширван” про аланів та їхню достовірність

Так, наиболее ранняя информация об аланах содержится во фрагменте, который датирован периодом между 851 и 856 гг. Речь идет о походе мусульманского полководца Буги против аланов и хазар, которых он победил и обложил налогом *джизья*. Как известно, *джизья* представляет собой налог, который мусульмане взимали с *зиммиев* (в частности, с единобожников). Однако хорошо известно, что аланы Центрального Предкавказья стали христианами лишь в начале X ст., а до этого они были язычниками. Все это заставляет думать, что в данном случае речь идет о временном захвате мусульманами Южного Дагестана, где монофизитское христианство пустило корни уже в VII в. Что касается названия “аланы”, то вполне возможно, что это местные маскуты, которых иногда называли аланами.

Кроме того, А. П. Новосельцев, опираясь на данные “Истории ал-Баба и Ширвана”, считал, что первые непосредственные контакты русов и северокавказских аланов могли установиться в 1030–1032 гг. на Восточном Кавказе. Однако в двух частях этой хроники описания событий 1030–1032 гг. очень отличны, что ставит под большое сомнение утверждение о таких контактах. А. П. Новосельцев опирался лишь на данные второй части, посвященной Дербенду, где речь идет об одном походе. Но он не использовал данные первой части, посвященной Ширвану, где говорится о двух походах, в одном из которых союзниками аланов выступали сарирцы.

Таким образом, “Тарих ал-Баб ва-Ширван” можно считать в определенной степени ценным источником, где описаны события на Восточном Кавказе, в которых принимали непосредственное участие аланы.

Ключевые слова: аланы, русы, хазары, *Тарих ал-Баб ва-Ширван*, Дербенд, Ширван, халифат

Стаття надійшла 18.10.2017